

PETER-PAUL VERBEEK

Verlichting

Iets meer dan 25 jaar geleden, in de tijd waarin de eerste Krisis van de persen rolde, hield Michel Foucault een lezing met de titel *What is enlightenment?* In deze voordracht uit 1978 probeerde hij een antwoord te vinden op wat hij de ‘chantage van de verlichting’ noemde. Daarmee bedoelde hij het verschijnsel dat de verlichting steevast wordt gepresenteerd als iets waar je voor of tegen moet zijn. Óf je bent ervoor, en dan sta je achter haar rationalisme en het daaruit voortvloeiende wereldbeeld en politieke bestel, óf je bekritiseert haar, en dan beken je je tot irrationalisme en barbarij.

Anno 2005 blijkt deze analyse actueler dan ooit. Na het postmoderne geweld en de *science wars* van de jaren tachtig en negentig leek de strijd om de verlichting goeddeels uitgewoed, maar sinds kort is ze weer opgelaaid in de discussie over de multiculturele samenleving. Zo wil Ayaan Hirsi Ali, door *Time* uitgeroepen tot een van de honderd meest invloedrijke mensen ter wereld, moslimvrouwen uit hun onderdrukte positie bevrijden door ze een ‘binnendoorweg naar verlichting’ te wijzen – een *shortcut to enlightenment*, zoals de ondertitel van deel 2 van haar film *Submission* moet luiden. Verlichting wordt hier gepresenteerd als de onvermijdelijke want rationele route naar de liberale democratie, die juist vanwege haar onvermijdelijkheid het beste maar via de kortste weg bereikt kan worden – ze is immers toch het eindpunt van de geschiedenis, zoals Fukuyama betoogde. Hirsi Ali’s benadering wordt door haar critici doorgaans aangeduid als ‘verlichtingsfundamentalisme’. Net als haar fundamentalistische tegenpartij verabsoluteert ze één perspectief tot het enig juiste. Feitelijk wordt daardoor elke verdere discussie onmogelijk gemaakt – wat zelfs een voedingsbodem voor radicalisme kan zijn, omdat mensen dan op zoek gaan naar andere manieren om gehoord te worden.

Liberalisme of jihad, dat lijken de opties waaruit we kunnen kiezen. En wie zou er dan tegen het liberalisme van de verlichting durven zijn? Onze democratie is erop gegrondvest, waarin we kunnen zeggen wat we willen en doen wat we zeggen, zonder dat uitsluitend het recht van de sterkste heerst. Onze wetenschap is eraan te danken. Onze humanistische waarden zijn erin verankerd. Wie kritiek levert op de verlichting is een cultuurrelativist die het waardevolle erfgoed verkwanselt van de ontwikkeling die de westerse wereld heeft doorgemaakt.

105

Grenshouding

Deze discussie zit muurvast en blijft vastzitten zolang ze wordt gedefinieerd in termen van verlichtingsfundamentalisme en cultuurrelativisme: ‘voor’ of ‘tegen’ de ver-

lichting. Foucault schetste 25 jaar geleden een manier om aan deze ‘chantage van de verlichting’ te ontsnappen. In *What is enlightenment?* weigerde hij de ‘simplistische en autoritaire keuze’ om ‘voor of tegen de verlichting te zijn’. Daartegenover ontwikkelde hij een benadering waarin hij ‘verlichting’ niet opvatte als een inhoudelijke overtuiging, en zelfs de enig juiste, maar als een *houding*. Deze houding noemt hij een ‘grenshouding’, en om uit te werken wat hij daarmee bedoelde, sloot hij aan bij Kants begrip van verlichting.

Voor Kant betekent verlichting het gebruik van de eigen rede, zonder zichzelf aan enige autoriteit te onderwerpen. Daartoe is kritiek vereist: die vertelt ons ‘onder welke voorwaarden het gebruik van de rede legitiem is om te bepalen wat kan worden gekend, wat moet worden gedaan, en wat mag worden gehoopt’ (Foucault 1997, 308). Deze kritiek, aldus Foucault, moet begrepen worden als een ‘filosofisch ethos’ waarin steeds wordt gezocht naar de grenzen van wat vaststaand en gegeven lijkt. Foucault vult dit zoeken naar grenzen vervolgens in als het zoeken naar ‘het singuliere, het contingente, en wat product is van willekeurige beperkingen’ te midden van ‘wat zich aandient als universeel, noodzakelijk, verplichtend’ (idem, 315). En waar Kant zocht naar formele grenzen waarbinnen de *wetenschap* zich zou moeten bewegen, zoekt Foucault naar dat wat het *subject* begrenst. Kritiek, als ‘verlichte’ activiteit bij uitstek, wordt zo een vorm van praktisch zelfonderzoek: zoeken naar datgene wat ons ertoe heeft gebracht onszelf als autonome subjecten te beschouwen en experimenteren met nieuwe vormen van subjectiviteit. Kritiek maakt daarmee andere manieren van subjectiviteit zichtbaar dan autonomie, en zo wil Foucault een ‘nieuwe impuls geven, zo ver en breed als mogelijk, aan het onbegrensde werk van de vrijheid’ (idem, 316).

Hoewel Foucaults herijking van de verlichting onmiskenbaar de sfeer van de jaren zeventig ademt, met zijn nadruk op zelfonderzoek en experimenten met vormen van subjectiviteit, wijst zijn pleidooi voor een benadering van verlichting als ‘grenshouding’ een belangrijke uitweg uit de patstelling waarin verlichtingsfundamentalisten en cultuurrelativisten zich bevinden. Door verlichting te herdefiniëren als een blikrichting in plaats van een inhoudelijke overtuiging, wordt fundamentalisme onmogelijk. En door verlichting expliciet in dienst te stellen van ‘vrijheid’ laat Foucault zien dat er meer vormen van subjectiviteit mogelijk zijn dan de autonomie die het moderne subject kenmerkt. Vrijheid betekent ruimte scheppen voor diversiteit in vormen van subjectiviteit, en dat is iets anders dan het moderne ‘verlichte’ vrijheidsideaal in termen van autonomie als norm opleggen aan iedereen.

106

Latours amodernisme

Krisis 2005 | 4

In de 25 jaar die inmiddels verstreken zijn, is een benadering van de moderniteit uitgewerkt die Foucaults verlichtingskritiek aanmerkelijk kan verrijken en daarmee ook de discussie tussen verlichtingsfundamentalisten en cultuurrelativisten. In 1991 verscheen Bruno Latours *Wij zijn nooit modern geweest*. Daarin interpreteert Latour ‘moderniteit’ als een preoccupatie met het ‘zuiveren’ van subjecten en objecten. Terwijl de

dagelijkse werkelijkheid waarin wij leven bestaat uit complexe vermengingen van subjecten en objecten, of 'mensen en niet-mensen', gaat de moderniteit te werk alsof deze entiteiten een gescheiden bestaan zouden hebben. Terwijl de sociale wetenschappen zich richten op de mensen en de natuurwetenschappen zich richten op de niet-mensen, blijven de vele hybriden van mensen en niet-mensen buiten beeld. Hiertegenover wil Latour mensen en niet-mensen 'symmetrisch' benaderen. Deze benadering noemt hij 'amodern': ze is niet aan de moderniteit voorbij, zoals het post-modernisme claimt, maar ontkent simpelweg de moderne scheiding van subject en object.

Latours amodernisme belichaamt Foucaults grenshouding bij uitstek. Ze neemt plaats op de grens die wij, die door de verlichting zijn heengegaan, zo vanzelfsprekend zijn gaan vinden: de fundamentele scheiding tussen mensen met vrijheid en intenties aan de ene kant en dingen met louter eigenschappen en functies aan de andere. Vanuit dit grensgebied laat Latour zien dat zowel het moderne zelfbegrip van het autonome subject als het moderne begrip van de dingen als objectief kenbaar op een misverstand berust. Zuiver autonome subjecten en objectief kenbare dingen komen in de praktijk nooit voor, alleen heteronome vermengingen van subjecten en objecten. Er is geen menselijke keuze of handeling te noemen die geheel los van de wereld van andere mensen en niet-mensen tot stand komt en er is geen ding kenbaar zonder een mens die er specifieke relaties mee aanknoopt. Wanneer ze vanaf de grens worden beschouwd, worden de verabsoluteringen van mensen en niet-mensen in respectievelijk subjectivisme en objectivisme of humanisme en realisme weer vloeibaar.

Vanuit Foucaults positie moet juist deze amoderne metafysica, die realisme en humanisme niet aanvaardt als enig geldige posities, bij uitstek als 'verlicht' gezien worden: ze accepteert de moderne grenzen tussen subject en object niet als gegeven maar articuleert hoe deze grenzen voortdurend overschreden worden en eist zo de ruimte op die nodig is om voorbij deze grenzen te kijken. 'Verlichting' en 'moderniteit' blijken zo niet per definitie samen te hoeven gaan.

Deze amoderne metafysica heeft grote implicaties voor zowel de politiek als de ethiek. In de premoderne Griekse ethiek was de kernvraag niet welk handelingsalternatief gekozen moet worden, maar de vraag wat een 'goed leven' is – een vraag die overigens ook in het werk van de late Foucault centraal staat. Door morele vragen opnieuw te articuleren in termen van manieren van leven, wordt ethiek niet langer een aangelegenheid van autonome subjecten, maar van *configuraties* van subjecten en objecten: samenstellingen van mensen en dingen die gezamenlijk vorm geven aan manieren van leven. Zo wordt niet alleen recht gedaan aan bijvoorbeeld de morele rol van nieuwe technologische ontwikkelingen, die nieuwe vervlechtingen tussen mensen en dingen creëren waardoor nieuwe interacties, handelingspatronen en interpretatiekaders ontstaan. Er ontstaat tevens een expliciete ruimte voor levensbeschouwelijke overwegingen, die afwezig is in een modernistische beoordeling van handelingsalternatieven. Een 'verlichte' ethiek sluit levensbeschouwelijke elementen niet uit, maar neemt ze juist op.

Hedendaagse jakobijnen

Evenmin als de ethiek kan een amoderne politiek uitgaan van een autonoom subject dat beschikking heeft over objectieve waarheden. Ook politiek draait om configuraties van mensen en niet-mensen, die in dit geval adequaat gerepresenteerd moeten worden op de politieke *agora*. Een amoderne politiek vereist zo niet alleen een vertegenwoordiging van het volk maar ook van de zaken die aan de orde zijn (Latour 2005). Deze ‘zaken’ dienen dan niet te worden opgevat als *matters of fact* maar als *matters of concern*. Ze verbinden mensen niet omdat ze ‘waar’ zijn, maar omdat ze een gemeenschappelijke *betrokkenheid* belichamen, in alle verscheidenheid aan standpunten die ermee verbonden is.

Het maken van verbindingen is precies wat ontbreekt aan de verlichting die de hedendaagse jakobijnen uitdragen. In plaats van alles wat niet modern is uit te sluiten, zoekt een ‘verlichte’ politiek in de geest van Foucault en Latour naar wat verbindt, en zo een gesprek mogelijk maakt over het goede leven. Fundamentalisten maak je daarmee het werk niet onmogelijk. Maar het bevrijdt ons wel van de chantage die ons dwingt te kiezen tussen verlichting en jihad.

Literatuur

Foucault, M. (1997) What is enlightenment?
In: Michel Foucault *Ethics. Subjectivity and truth*. New York, The New Press.

Latour, B. (2005) From Realpolitik to
Dingpolitik. Or how to make things
public. In: Bruno Latour en Peter Weibel
Making things public. Atmospheres of democracy.
Cambridge Massachusetts, MIT Press.